
Agneza
SZABO

Muzej Grada Zagreba
Zagreb

UZROCI
DEPOPULACIJE
U KRALJEVINI
HRVATSKOJ
I SLAVONIJI
KRAJEM 19. I
NA POČETKU
20. STOLJEĆA

Kao što je u historiografiji općenito dobro poznato, i stručni pojam depopulacije upotrebljavao se već u starim kulturama i civilizacijama (grčka, rimska, kineska i druge), a još je više dobio na značenju u doba industrijske revolucije i, dakako, u doba uspona europskih modernizacijskih procesa u 18. i 19. st., a jednako tako i u Hrvatskoj. Solidnije temelje ovim istraživanjima postavila je kod nas vlada bana Ivana Mažuranića (1873. - 1880.), koja je već na početku svojega djelovanja uspostavila Zemaljski statistički ured u glavnome gradu Zagrebu 1874. godine, koji odmah počinje izdavati svoja službena izvješća. U njima, uz ostalu dragocjenu statističku građu, prije svega u pogledu socijalne strukture pučanstva u najširem smislu te riječi, nalazimo i sistematiziranu izvornu demografsku građu o stanju nupcijaliteta, nataliteta, mortaliteta, horizontalne pokretljivosti pučanstva itd. Ova građa pruža uvid i u najvažnije kvantifikacije koje se odnose na pitanja depopulacije, a navedenim rezultatima već su tada koristili i onodobni mediji - novine i časopisi, također s područja kulture i prosvjete.

Za objavljene podatke sve se više zanimala i demografija, osobito moderna, ali jednako tako i moderna historiografija, doduše s nešto drugačijih metodoloških polazišta ili pristupa. Za razliku od modernih statističkih metoda, kojima se osobito služi - i to na visokoj stručnoj razini - i moderna demografija, moderna historiografija, za razliku od demografije - i, štoviše, uz poštivanje i uporabu njezinih rezultata - mnogo se više propituje i istražuje uzroke depopulacije u raznim povijesnim okolnostima, kao što su, primjerice, epidemije, gladi, prirodne nepogode, politički režimi i njihova nasilja, gospodarski problemi itd.

I.

U ovome prilogu pod nazivom kraj 19. i početak 20. st. ograničavam se na dvadesetogodišnje razdoblje Khuen-Héderváryjeva režima u Hrvatskoj (1883. - 1903.) i kratko

razdoblje postkhuenovske vladavine (1903. – 1910.), i to zato što za ostala razdoblja ne raspoložem relevantnim statističkim izvješćima Zemaljske vlade u Zagrebu.¹ Riječ je, dakle, o razdoblju, koje i unatoč sve otvorenijim pokušajima mađarizacije, također u doba postkhuenovskoga režima, ipak karakteriziraju i postupni procesi sve snažnije modernizacije na raznim područjima života, kao što su kultura i prosvjeta, znanost i umjetnost, postupna urbanizacija, osobito u većim gradovima, ali i razvoj trgovine, obrta i industrije. Ove potonje činjenice potvrđuju se i u donošenju modernih zakona, među kojima ističem *Obrtni zakon* iz 1884. godine te *Zakon o podupiranju obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti* iz 1891. godine.² Vrijedno je spomenuti i određene gospodarske uspjehe koji se potvrđuju i održavanjem velike Gospodarske izložbe u gradu Zagrebu 1891. godine (u čast 50. obljetnice utemeljenja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva), kao i održavanjem drugih gospodarskih izložbi u Zagrebu koje udaraju temelje današnjem Zagrebačkom velesajmu. Dakako, za snažniji gospodarski razvoj, prije svega različitih grana poljoprivrede, u kojima je još na prijelomu stoljeća zaposleno više od 90% stanovništva, nedostajala je znatnija akumulacija domaćega kapitala u zemlji, a zajedno s njom i životno potrebni krediti, osobito za seljačko pučanstvo.

Bitni pokazatelji tadašnjega društvenog razvoja i modernizacije u zemlji potvrđuju se i u donošenju prvoga hrvatskog modernog *Zakona o uređenju Zdravstvene službe u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, također iz 1874. godine, koji je osim regulacije u pogledu brojnih pitanja zaštite javnog i općeg zdravlja pučanstva regulirao i uspostavu zemaljskoga Zdravstvenog vijeća, danas bismo rekli ministarstva zdravstva.³ Ovo je vijeće osobitu brigu posvećivalo sprečavanju epidemija kod djece i dojenčadi, a njegovu je zadaću uvelike upotpunjavao i godinu dana ranije utemeljen *Zbor liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu*, koji također niz godina ima i svojevrsnu ulogu Medicinskog fakulteta u zemlji (osnovan istom 1917. godine), prije svega predstavljanjem stručne literature i redovitim tiskanjem službenoga glasnika *Liečnički vjesnik* (1877. godine), koji izlazi i danas. Daljnji doprinos usporavanju depopulacije značilo je osnivanje modernoga Sveučilišta u glavnome gradu Zagrebu, također 1874. godine, te godinu dana kasnije objavljeni *Zakon o općoj obvezi polaska pučke škole*, kako za dječake tako i za djevojčice, i to uz primjenu sankcija za roditelje koji bi izbjegavali njegovu primjenu.⁴ Zahvaljujući upravo ovom potonjem zakonu, porast opće pismenosti pučanstva u ubrzanom je usponu, osobito kod žena, koja se između 1880. i 1910. godine potvrđuje u

kvantitativnim iskazima za više od 200%. U navedenom razdoblju znatno se povećao broj pučkih škola, koje na prijelomu stoljeća nalazimo u gotovo svakom većem mjestu, također i sve veći broj kulturno-prosvjetnih udruženja te zdravstvenih ustanova, osobito javnih bolnica u većim gradovima, zajedno s urbanizacijom, koja se ogleda u uređenju ulica, uređenju javnih parkova, gradskoga prometa itd.

U istom razdoblju, dakle u doba vladavine bana Khuen-Héderváryja, kao i u postkhuenovskom razdoblju, povećao se za nekoliko postotaka i broj zaposlenosti, i to uglavnom u gradovima na područjima trgovine i obrta te u industriji. Ovaj skromni, ali i postupni, porast zaposlenosti istodobno prati i sve veća zaposlenost žena, također i u industrijskim postrojenjima, ali i njihov postupni ulazak u javni život (nastava u visokim i srednjim školama, činovnička mjesta, strukovna zvanja te na područjima medicine, kulture i umjetnosti itd.).

Međutim, postupni porast zaposlenosti, osobito u obrtu i industriji, na kojim područjima i žene imaju sve više mjesta, primjerice u tekstilnoj industriji, zatim duhanskoj industriji, različitim granama prehrambene industrije, ugrožavao je ljudsko zdravlje, pa je stoga pridonosio depopulaciji, a jednako tako i socijalni položaj obitelji, osobito u smislu njezine prirodne reprodukcije. Sanaciju takva stanja pokušao je regulirati već spomenuti obrtni (industrijski) Zakon iz 1884. godine, koji uz brojne regulacije u pogledu dnevnoga i tjednoga odmora, socijalnih prava zaposlenika u pogledu plaće, uvodi i pitanja zdravlja zaposlenika, kojima se moraju osigurati "prozračne prostorije" za rad, a potom i rješavanje sve akutnijih ekoloških problema. Tako, primjerice, kada je osnivanje koje grane obrta ili industrijskoga postrojenja "skopčano s podignućem posaonica, koje položajem svojim ili po kakvoći radnje uznemiruju, oštećuju, ili u pogibelj stavljaju susjedne posjednike ili stanovnike, ili obćinstvo uobće: smiju se podići ovakove posaonice tada samo /.../ ako nadležna obrtna oblast podieli dozvolu". Pri tome je nabrojeno gotovo 45 naslova takvih "opasnih" posaonica. To su, primjerice, klaonice, kožarnice, krečane, ciglane, ljevaonice kovina, ljevaonice svijeća, peći za paljenje čađi i glinene robe, posaonice za proizvodnju duhana, za proizvodnju žigica, pržionice kosti, rafinerije mineralnog ulja, sapunarnice, talionice loja, ali i niz prehrambenih industrija, kao što su tvornice piva, tvornice ulja, tvornice šećera, tvornice žeste itd.⁵ Brojne nove naredbe od strane zemaljske vlade na prijelomu stoljeća pokazuju nažalost da se regulirane pravne norme nisu poštivale.

Što se pak tiče radnoga vremena, ono se nije bitnije poboljšavalo, pa stoga i na prijelomu stoljeća iznosi od 12 do 14 sati na dan, bez obzira na stalne zahtjeve sindikata, ili pak često organizirane štrajkove radnika, koji su također s pravom zahtijevali i bolje plaćene nadnice. Pri tome je svaki zaposlenik imao pravo pola sata odmora prije podne i pola sata poslije podne te jedan cijeli sat u podne, ako je poslodavac to poštivao. Iste su norme vrijedile i za žene, osim što su nakon porođaja imale pravo na četiri tjedna bolovanja. Dakako, regulirao je i pravo tjednog odmora, dok se godišnji i ne spominje. Ako je radnik često pobolijevao, poslodavac ga je bez ikakva obrazloženja imao pravo otpustiti, a situacija se nije bitno promijenila ni nakon objavljivanja također već spomenutog Zakona o podupiranju obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti. Naime, okružne blagajne za potporu bolesnika, koje su osnivane na temelju toga zakona, ipak nisu bile dovoljne u pogledu solidnije zaštite radnika, a pogotovo žena, u slučaju duže bolesti, a osnivane su postupno samo u većim gradovima.⁶

Osim toga, Obrtni je zakon u načelu branio zapošljavanje djece, ali je nadležna Zemaljska oblast ipak mogla dopustiti, a to je i činila, da se zapošljavaju i djeca između 10. i 12. godine života, ali uz uvjet da im radno vrijeme ne traje duže od 8 sati na dan te da im se osigura i mogućnost polaska škole. Stoga na prijelomu stoljeća, uz dosta više nego siromašne i k tomu još i nezdrave radničke stanove u blizini tvornica, nalazimo i skromne pučke škole. Osim toga "Red radnje", što ga je svaki obrtnik bio dužan izvjesiti na javnome mjestu u svojoj radionici, a vlasnik tvornice u svojoj tvornici, donosio je i brojne poslovne norme i disciplinske mjere. Sadržavao je i odredbe koje su se posebno odnosile na položaj žena i djece, to jest izričitu napomenu da se mora voditi računa "o njihovoj tjelesnoj snazi", kao i izričite odredbe u pogledu obveznoga polaznja škole.⁷ Radnička pitanja, zajedno s vrlo teškim socijalnim posljedicama, već su otprije bila aktualna u gotovo svim europskim zemljama i uskoro toliko zaoštrena da je i sam papa Lav XIII. reagirao glasovitom enciklikom *Rerum novarum* (O novim stvarima) godine 1891. Zahtijevao je od svih, a osobito od katolika, da se zauzimaju za pravedno rješenje radničkih pitanja. Stoga se uz druge aktivnosti širom Europe organiziraju i kršćanski sindikati, što je također imalo odjeka i kod nas.⁸

Što se tiče seoskoga pučanstva i agrarne proizvodnje, selo je bilo dobrim dijelom razoreno naglim propadanjem nekadašnjih seoskih zadruga, koje su uglavnom nestale još prije dolaska Khuen-Héderváryjeva režima. Posljedice takva

stanja, koje se nisu mogle popraviti zakašnjelim zakonskim regulativama, bile su naglo osiromašenje nekadašnjih združnih obitelji, pretrpanost sudova te brojna neobrađena područja novonastalih obiteljskih zemljišta, koja su ostala takva i zbog sve većega manjka radne snage. Bila je to dijelom i posljedica sve brojnijih obitelji bez potomstva ili pak s nedovoljnim potomstvom, osobito kod većine seoskih obitelji u Slavoniji, a dijelom i zbog sve većega broja neoženjenih i neudanih, što je pogodilo osobito žene. Posljedica takva stanja ogleda se i u činjenici što udio gradskoga stanovništva na prijelomu stoljeća iznosi samo 8,50%. Drugim riječima, aglomeracijske snage hrvatsko-slavonskih gradova zapravo i nema, pa ni u samom glavnom gradu Zagrebu, koji potkraj 1910. godine ima 74.703 stanovnika, što iznosi tek 2,87% prema ostalom prisutnom pučanstvu u zemlji.

II.

U ovakvim uvjetima sve se dublje mijenjala demografska slika Hrvatske i Slavonije, osobito u smislu izrazito visoke depopulacije. Riječ je o velikim kolebljivostima, a potom i sve izraženijem opadanju prosječnih stopa nataliteta i, dakako, mortaliteta te prirodnoga porasta pučanstva, što utječe i na sve usporeniji stvarni porast pučanstva u zemlji. Naime, nakon velike populacijske katastrofe u doba velikih epidemija kuge i kolere te difterije, osobito kod dojenčadi i djece, ali i posljedica ratova, a koje su u kvantifikacijama osobito vidljive u prvim desetljećima nakon 1848. godine - primjerice 1853. i 1854. godine, te ponovo između 1868. i 1874. godine - slijedio je sve ubrzaniji demografski oporavak, koji postiže svoj uspon upravo u desetljeću između 1880. i 1890. godine. Međutim, zbog općega zastoja gospodarskoga razvoja u gotovo svim srednjoeuropskim zemljama, a što se još dodatno odražuje u Hrvatskoj, te pojavom filoksere, koja se sasvim uništila hrvatske vinograde, osobito u Dalmaciji i Istri, uslijedilo je i na području Hrvatske i Slavonije, najprije uz manje kolebljivosti, a potom sve veće opadanje prosječnih stopa nataliteta, koje postaje još ubrzanije između 1900. i 1910. godine. Tako su, primjerice, godine 1880. prosječne stope nataliteta iznosile 43,85 na tisuću stanovnika, godine 1890. samo 39,27, doduše 1900. godine 40,41, ali 1910. godine 37,88 također na tisuću stanovnika. Valja pri tome istaknuti i sve ubrzanije opadanje prosječnih stopa mortaliteta, koje su posljedica prestanka epidemija i ratova te općega poboljšanja zdravstvene kulture, ali i opće modernizacije, osobito u gradovima. Uz sve obveznije uvođenje cijepljenja djece, osobito na početku 20. st., valja istaknuti i rezul-

tate urbanizacije, poglavito u gradovima (uređenje gradskih ulica, kanalizacije, vodovodne mreže itd.). Prosječne stope smrtnosti iznosile su 1880. godine 33,36 na tisuću stanovnika, a 1910. godine, uz postupno opadanje u prethodnim godinama, smanjene su na 24,80, također na tisuću stanovnika. Posljedice takva stanja odražuju se i na kolebljivosti prirodnoga porasta pučanstva, koji je, i unatoč stalno većih stopa nataliteta od stopa smrtnosti, u konstantnom padu. Tako se prirodni porast pučanstva od godine 1880., kada iznosi samo 10,49 na tisuću osoba, godine 1890. smanjio na tek 6,50 na tisuću osoba. Štoviše, godine 1900. prirodni porast pučanstva iznosi 13,14 na tisuću osoba (zahvaljujući naglo smanjenim prosječnim stopama smrtnosti), ali godine 1910. i unatoč još više smanjenim stopama smrtnosti, prirodni je porast u daljnjem padu i iznosi samo 13,08 na tisuću stanovnika. Sve veće opadanje prirodnoga porasta stanovništva potvrđuje se još više u stvarnom opadanju povećanja broja pučanstva. Tako se između 1880. i 1890. godine broj ukupnoga stanovništva u kvantitativnim iskazima povećao za 280.387 osoba ili 14,79%, zahvaljujući i imigracijskim procesima iz susjednih zemalja. Osim iz Mađarske, riječ je o emigrantima iz Slovačke i Njemačke, koji su i te kako znali cijeniti plodnu slavonsku zemlju i modernizirati njezino obrađivanje. Međutim, nastavljeno smanjivanje stopa smrtnosti, kao i stalni imigracijski procesi iz susjednih zemalja, ipak nisu mogli zaustaviti sve izraženije opadanje stvarnoga porasta stanovništva u zemlji. Tako se, primjerice, ukupan broj stanovnika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji povećao između 1890. i 1900. godine za samo 226.115 osoba ili 10,39%, a između 1900. i 1910. godine za 204.987 osoba ili 8,55%.⁹ Budući da se tako visoka depopulacija ne potvrđuje u opadanju prirodnoga porasta pučanstva, njezine uzroke valja potražiti drugdje. Nalazimo ih u sve intenzivnijem iseljavanju pučanstva, osobito u sjevernoameričke i druge "prekomorske zemlje".

III.

Prema službenim statistikama Zemaljske vlade u Zagrebu, iz Hrvatske i Slavonije iselile su se u Sjevernu Ameriku između 1900. i 1910. godine 126.843 osobe ili 4,87% u odnosu na ostalo prisutno stanovništvo u zemlji. U ostale prekomorske zemlje, dakle Južnu Ameriku, Afriku, Aziju, Australiju i druge, iselile su se u isto vrijeme 1122 osobe. To znači da se u tijeku spomenutoga desetljeća iselilo u prekomorske zemlje 127.965 osoba ili 4,92% stanovnika. Pri tome su mnogi iseljenici prije odlaska prodavali svoj

imetak (kuće, zemlju, stoku, eventualne radionice i druge nekretnine). Izvori bilježe i da je, unutar spomenutoga broja iseljenika, 51.296 osoba ili njih 4/10 otišlo u Sjevernu Ameriku, pa i druge prekomorske zemlje, tek nakon što su prodali svoj imetak. Poznato je pri tome da su mnogi iseljenici prodavali imetak da bi namaknuli novac za put u Ameriku ili druge zemlje. Ipak, većina iseljenika, 76.669 osoba ili njih 6/10, otišlo je u Sjevernu Ameriku bez rasprodana imetka, nadajući se vjerojatno mogućem povratku u Hrvatsku.¹⁰

Na visoku depopulaciju pučanstva znatno je utjecala i činjenica što su među iseljenicima prevladavali muškarci, kojih je u navedenom desetljeću otišlo 110.206 ili 86,12% prema ukupnom broju svih iseljenika. Istodobno se iz Hrvatske i Slavonije iselilo 17.759 žena ili 13,88% prema ostalim iseljenicima. Osim toga, većina iseljenika bila je rodom iz hrvatsko-slavonskih županija, i to onih koje su bile siromašnije i bliže moru. Vrijedno je upozoriti da se iz hrvatsko-slavonskih županija iselilo u Sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje 124.180 osoba, odnosno 91,04% svih iseljenika. Riječ je, dakle, o seoskom pučanstvu u cjelokupnoj strukturi iseljenika u prvom desetljeću 20. st. Ostalih 3785 osoba ili 2,96% u cjelokupnoj strukturi iseljenika jesu iseljenici iz hrvatsko-slavonskih gradova, što svakako govori i o povoljnijem socijalnom i ekonomskom položaju gradskoga stanovništva.¹¹

Kako također bilježe izvorna vrela, najveće emigracije imale su modruško-riječka, zatim zagrebačka te ličko-krbavska županija. S područja modruško-riječke županije otišlo je između 1901. i 1910. godine u Sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje 31.089 osoba ili 13,56% prema ostalom prisutnom pučanstvu u istoj županiji, odnosno 24,30% u odnosu na cjelokupnu strukturu hrvatskih iseljenika u tijeku navedenog desetljeća. Iz zagrebačke županije iselilo se tijekom istog desetljeća 40.291 osoba ili 8,31% prema ostalom pučanstvu u županiji, odnosno 31,48% u cjelokupnoj strukturi hrvatskih iseljenika, također u tijeku istoga desetljeća! Iz ličko-krbavske županije iselilo se, također između 1901. i 1910. godine 10.686 osoba ili 5,32% prema ostalom prisutnom stanovništvu u županiji, odnosno 9,35% u odnosu na cjelokupnu strukturu tadašnjih hrvatskih iseljenika. Veliki postotak pučanstva iselio se tijekom spomenutog desetljeća i iz područja bjelovarsko-križevačke županije, odakle se iselilo u Ameriku i ostale prekomorske zemlje 14.924 osobe ili 4,78% prema ostalom pučanstvu u toj županiji.

Iz razvijenijih, ali i od mora udaljenijih, mjesta – dakle na području slavonskih županija – iseljenika je znatno

manje. Tako se, primjerice, iz požeške županije iselilo u prvom desetljeću 20. st. u sjevernoameričke i druge prekomorske zemlje 6913 osoba ili 2,78% prema ostalom pučanstvu u županiji. Iz virovitičke županije iselilo se u isto vrijeme 7805 osoba ili 3,25% prema ostalom prisutnom pučanstvu u županiji, a iz srijemske županije iselilo se također 7465 osoba ili 2,01% od ostaloga pučanstva u toj županiji. Najmanje iseljenika bilježi varaždinska županija, vjerojatno zato što je riječ o siromašnijim područjima, s malo nekretnina za prodaju, osobito obradive zemlje, a put u prekomorske zemlje bio je doista skup. Stoga se iz varaždinske županije u navedenom desetljeću iselilo 5007 osoba ili 1,71% prema ostalom pučanstvu u županiji.¹²

Kao što je spomenuto, intenzitet iseljavanja iz hrvatsko-slavonskih gradova u sjevernoameričke i druge prekomorske zemlje znatno je slabiji, zahvaljujući nešto razvijenijim gospodarskim djelatnostima. Ipak, i tu ima iznimaka. Tako se, primjerice, iz grada Karlovca, i to zbog nagloga propadanja trgovine i obrta što su ga uzrokovale nepovoljne prometnice, samo u spomenutom desetljeću iselilo 546 osoba ili 9,11% prema ostalom stanovništvu u gradu. Iz istih razloga iselilo se iz grada Požege 268 osoba ili 4,55% prema ostalom pučanstvu, a iz grada i luke Bakra 71 osoba ili 3,40% prema ostalom prisutnom pučanstvu u gradu. Za ocjenu cjelokupne depopulacijske situacije, odnosno njezinih uzroka, na koje najviše utječe nerazvijeno gospodarsko stanje u zemlji, osobito u agraru, važno je također spomenuti da se iz glavnoga grada Zagreba istodobno iselila u sjevernoameričke zemlje 491 osoba ili 0,66% prema ostalom stanovništvu u gradu. Naime, grad Zagreb, za razliku od ostalih hrvatsko-slavonskih gradova, uspijevaio je zadržati skromnu aglomeracijsku snagu, što potvrđuje i činjenica da se u navedenom desetljeću broj stanovnika u gradu povećao za 22,77%, a u svim ostalim gradovima u zemlji samo za 7,82%. Istodobno se iz grada Osijeka, prije svega zbog prometne izoliranosti, a koja i te kako slabi aglomeracijsku snagu grada, iselilo u prekomorske zemlje 597 osoba ili 2,09% prema ostalom pučanstvu u gradu. Slična je situacija i na područjima brojnih upravnih kotara u sjeverozapadnoj Hrvatskoj – osobito u Otočcu, Crikvenici, Slunju, Glini, Jastrebarskom, Petrinji, Ogulinu itd. Iz tih se kotara iseljavalo u prosjeku 500 do 1000 ljudi na godinu.

Teške posljedice ukupne depopulacije nalazimo i u činjenici što su u socijalnoj strukturi iseljenika prevladavali pripadnici mlađe životne dobi. Izvorna vrela svjedoče da je oko 1/4 iseljenika bila mlađa od 20 godina. Više od 1/3 iseljenika bila je u dobi između 21 i 30 godina, a oko 1/4

u srednjoj životnoj dobi, tj. između 31 i 40 godina. Preostala 1/10 iseljenika, ili oko 7,50%, bila je starija od 50 godina.¹³

Osim dobne strukture iseljenika, izravni utjecaj na depopulaciju hrvatsko-slavonskoga seoskog pučanstva imala je i činjenica što je 72.793 iseljenika ili gotovo 6/10 svih iseljenika pripadalo poljodjelicima posjednicima s većim ili manjim zemljišnim posjedima (obradive površine, livade, pašnjaci, vinogradi itd.), a 27.557 iseljenika ili nešto više od 2/10 bili su također poljodjelci koji su povremeno radili kao sluge i nadničari ili pak pomoćni radnici na većim posjedima. Tako veliki migracijski odljev seoskog poljodjelskoga pučanstva, i to pretežno mlađe životne dobi, osim što je uzrokovao velike demografske gubitke te velike obiteljske tragedije, imao je za posljedicu i velik manjak radne snage u poljodjelstvu, mnoga su polja ostala neobrađena, vinogradi i voćnjaci zapušteni, što je postao i jedan od akutnih problema u Hrvatskoj.

Ostale manje skupine među iseljenicima bili su samostalni obrtnici, premda je njihovo iseljavanje u stalnom opadanju, što nije slučaj s pomoćnim radnicima u obrtu i industriji kao ni s pomoćnim radnicima u trgovini, dakako. U prvom desetljeću 20. st. njihov udio u cjelokupnoj strukturi iseljenika iznosio je 8,67%. Među iseljenicima bilo je i pripadnika intelektualnih zvanja. U spomenutom desetljeću takvih se iselilo samo 190 ili 0,14% prema ostalim iseljenicima. To, dakako, govori o tradicionalno "sigurnom činovničkom kruhu", osobito u većim gradovima, ali ne i o gospodarskom razvoju u zemlji. Uz malobrojne činovnike i učitelje, među njima je sve više svećenika, osobito u kasnijim godinama, koji imaju vrlo vrijednu duhovnu i moralnu ulogu među hrvatskim iseljeničtvom sve do danas. Međutim, iseljeničtvo je postalo i općeeuropski problem, pa je i sam papa Pio X. objavio 1912. godine posebnu Okružnicu o brizi za iseljenike. Slijedeći poticaje upravo te okružnice, zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer pokrenuo je 1913. godine inicijativu da se osnuje Društvo sv. Rafaela za zaštitu naših iseljenika,¹⁴ a njegova je glavna zadaća bila briga za vjerski život i školovanje hrvatskih iseljenika.

Zaključak

Na temelju izloženoga, kao i utvrđenih kvantifikacija, možemo zaključiti da su procesi depopulacije u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji započeli već u prvim desetljećima nakon 1848., a kulminirali su u vrijeme Khuen-Héderváryjeva i postkhuenovskoga režima. Oni se prepoznaju u sve iz-

Agneza Szabo
**Uzroci depopulacije u
 Kraljevini Hrvatskoj i
 Slavoniji krajem 19. i na
 početku 20. stoljeća**

raženijem opadanju prosječnih stopa nataliteta, koje i unatoč smanjenim stopama smrtnosti uzrokuju i postupno opadanje prirodnoga porasta pučanstva. Istodobno se uzroci visoke depopulacije nalaze u sve brojnijem iseljavanju mladih ljudi, i to najvećim dijelom muškaraca, uglavnom poljoprivrednika. Glavi razlozi iseljavanja bili su izostanak akumulacije u zemlji, a time i povoljnih kredita za modernizaciju seoskoga gospodarstva, što je već tada uzrokovalo bitne elemente propadanja i umiranja hrvatskoga sela.

Tablica I.
 Prosječne stope prirodnoga
 kretanja stanovništva u
 Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji
 od 1883. do 1910. godine
 (Na 1000 stanovnika)

GODINA	Natalitet	Mortalitet	Prirodni porast
1883.	44,99	33,05	11,94
1884.	45,72	32,44	13,28
1885.	45,73	29,88	15,85
1886.	47,65	28,31	18,74
1887.	45,21	29,87	15,34
1888.	44,51	30,62	13,89
1889.	44,64	30,30	14,34
1890.	39,27	32,77	6,50
1891.	42,70	32,65	10,05
1892.	40,87	39,18	1,69
1893.	42,28	33,16	8,82
1894.	42,69	32,72	10,28
1895.	43,46	30,72	12,74
1896.	41,25	32,32	9,93
1897.	41,52	32,41	9,11
1898.	39,51	28,87	10,54
1899.	41,63	27,66	13,97
1900.	40,41	27,27	13,14
1901.	39,11	27,38	11,73
1902.	41,27	27,43	13,84
1903.	38,84	26,65	12,19
1904.	39,38	25,81	13,77
1905.	39,37	29,54	9,83
1906.	39,66	26,33	13,33
1907.	39,26	25,43	13,83
1908.	39,19	27,16	12,03
1909.	41,75	26,69	15,04
1910.	37,88	24,80	13,08

Izvor: J. Gelo, n. dj., 278-279.

Tablica 2.

Iseljavanje pučanstva iz Hrvatske i Slavonije u Sjevernu Ameriku i prekomorske zemlje između 1901. i 1910.

Godine	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.	1910.	Ukupno
A) Gradovi	63	124	166	210	535	603	829	194	531	530	3785
B) Županije											
Ličko-krbavska	160	104	407	225	2023	2253	2438	266	1359	1451	10.686
Modruško-riječka	2706	3928	4032	1335	5612	4183	3040	954	2571	2728	31.089
Zagrebačka	2828	4023	5107	1205	8092	6883	5515	294	2979	3363	40.291
Varaždinska	79	115	202	26	749	1055	1658	100	486	537	5007
Bjelovarsko križevačka	769	1049	1330	233	2649	2767	3314	280	1163	1370	14.924
Požeška	102	342	571	111	998	1477	1465	150	611	1086	6913
Virovitička	21	31	140	150	730	1577	2424	204	904	1624	7805
Srijemska	170	283	236	101	858	1053	2158	421	852	1333	7465
Ukupno	6835	9875	12.025	3386	21.711	21.248	22.012	2669	10.925	13.194	124.180
ZAJEDNO A + B	6898	9999	12.191	3596	22.246	21.851	22.841	2863	11.456	14.024	127.965
C) Od toga samo u Sjevernu Ameriku	6707	9833	11.907	3524	22.196	21.818	22.808	2805	11.363	13.872	126.843
E) U ostale prekomorske Zemlje	180	166	284	72	50	33	33	58	93	152	1122

Izvor: SG I. 1905, 244; SG II. 1906-1910, 196.

Tablica 3.

Iseljavanje hrvatskoga pučanstva u Sjevernu Ameriku i prekomorske zemlje prema socijalnom sastavu između 1901. i 1910.

Godine	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.	1910.	Ukupno
A) Imovinsko stanje											
S imetkom	2425	2929	4371	1017	9407	9165	8919	965	5228	6840	51.296
Bez imetka	4473	7070	7820	2479	12.839	12.686	13.922	1898	6228	7184	76.669
Ukupno	6898	9999	12.191	3596	22.246	21.851	22.841	2863	11.456	14.024	127.965
B) Dob iseljenika											
Do 20 godina	1285	2260	3217	948	6088	6244	6026	452	2137	2867	31.524
Od 21 do 30 godina	2491	3348	3985	1149	7151	6699	7031	845	3258	4137	40.364
Od 31 do 40 godina	1919	2779	2933	811	5146	5046	5045	700	2999	3599	30.977
Od 41 do 50 godina	712	1048	1302	353	2767	2465	2709	332	1770	1942	15.400
Od 51 naviše	591	564	754	335	1094	1397	1760	534	1292	1479	9700
Ukupno	6898	9999	12.191	3596	22.246	21.851	22.841	2863	11.456	14.024	127.965
C) Prema spolu											
Muškaraca	6373	9174	11.064	2070	19.913	18.914	19.168	2003	9240	11.277	110.206
Žena	525	825	1127	526	2333	2937	3673	850	2216	2747	17.759
Ukupno	6898	9999	12.191	3596	22.246	21.851	22.841	2863	11.456	14.024	127.965

Izvor: SG. 1905, 242-243; SG II. 1906-1910, 198-199.

Tablica 4.

Iseljavanje hrvatskoga pučanstva u Sjevernu Ameriku i prekomorske zemlje prema glavnim zanimanjima između 1901. i 1910.

Godine	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.	1910.	Ukupno
Zanimanja											
Poljodjelci posjednici	4877	6684	8780	2089	10.858	10.774	12.312	948	6272	8799	72.393
Ostali poljodjelci (Sluge i radnici)	0	0	0	0	8281	8065	6975	535	1679	2022	27.557
Rudari	0	0	683	0	102	9	7	56	124	11	992
Samostalni obrtnici	431	487	0	230	224	322	351	46	44	205	2340
Pomoćni radnici u obrtu	0	0	57	0	1391	0	0	0	0	0	1448
Samostalni trgovci	17	23	0	23	22	13	19	4	9	6	136
Pomoćni radnici	0	0	11	0	0	1330	1204	665	1826	1359	6395
Intelektualna zvanja	8	9	11	5	42	36	35	7	17	20	190
Nadničari	1255	2410	2113	854	160	164	259	20	105	157	7497
Kućna služinčad	0	0	0	0	124	79	161	44	122	129	659
Ostala zanimanja	310	385	547	395	1042	1059	1518	538	1158	1316	8268
Zajedno	6898	9998	12.202	3596	22.246	21.851	22.841	2863	11.356	14.024	127.875

Izvor: SG I. 1905, 242-243; SG II. 1906-1910, 198-199.

Tablica 5.
Skupni pregled iseljenika iz
Hrvatske i Slavonije u
Sjevernu Ameriku i
prekomorske zemlje
između 1901. i 1910.

Godine	Iselilo se 1901. - 1910.	U %	Broj pučanstva 1910.	U % prema pučanstvu
A) GRADOVI	3785	2,96	221.356	1,71
B) ŽUPANIJE				
Ličko-krbavska	10.686	9,35	200.680	5,32
Modruško-riječka	31.089	24,30	229.262	13,56
Zagrebačka	40.291	31,48	485.011	8,31
Varaždinska	5007	3,91	293.409	1,71
Bjelovarsko-križevačka	14.924	11,67	312.179	4,78
Požeška	6913	8,40	248.603	2,78
Virovitička	7805	6,10	240.694	3,25
Srijemska	7465	5,83	371.350	2,01
C) Ukupno iz županija	124.180	97,04	2.381.188	5,21
D) Zajedno	127.965	100,00	2.602.544	4,92

Izvor: SG I. 1905, 244; SG II. 1906-1910, 4, 196.

- ¹ Osim toga, u ovom se istraživanju moram ograničiti samo na područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije, premda žalim što to ne mogu učiniti i za južnu i zapadnu Hrvatsku, to jest Dalmaciju i Istru zajedno s otocima. Još uvijek nisam dovršila prikupljanje relevantne izvorne građe.
- ² Zakonski članak XVII: 1884. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga Sabora. Obrtni zakon. Sbornik zakona 1884, kom. X, br. 31. (Dalje: Obrtni zakon 1884.); Zakonski članak XIV: 1891. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga državnog Sabora u podupiranju obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti. Sbornik zakona 1891., kom. XI., br. 43. (Dalje: Zakon... 1891.).
- ³ Zakon od 15. studenoga 1874. ob uredjenju zdravstva u Hrvatskoj i Slavoniji. U: Vežić M. ur. Sbirka najvažnijih zakonah i naredabah o javnoj sigurnosti, obćem zdravlju, i o narodno-gospodarskoj prigljudbi, u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1884.
- ⁴ Mirjana *Gros-Agneza Szabo*, Prema hrvatskome građanskom društvu, Zagreb 1992., 402, 408-412.
- ⁵ Obrtni zakon 1884., čl. 112-117. i dalje.
- ⁶ *Isto*, čl. 25-30. i sl.
- ⁷ *Isto*, čl. 63-72. i sl.
- ⁸ Franjo Šanjek, Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, Zagreb 1996., 148; 422.
- ⁹ Za izračunavanje svih kvantifikacija u ovome radu služila sam se Statističkim godišnjakom kraljevina Hrvatske i Slavonije. I. 1905. Zagreb 1913. (Dalje SG I. 1905.); Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije. II. 1906. - 1910. Zagreb 1917. (Dalje: SG II. 1906. - 1910.). Usp. također Jakov *Gelo*, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g., Zagreb 1987.; Ivan *Balta*, Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u u razdoblju od 1905. do 1910. godine, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 12 (2003.), br. 5, 765-788.
- ¹⁰ Kvantifikacije izračunate na temelju Tablica br. 1-4 ovdje u Prilogu.
- ¹¹ *Isto*, osobito Tabl. 4. i 5.
- ¹² Izvor cit. u bilj. 10 i 11.
- ¹³ *Isto*, osobito Tabl. 3. i 4.
- ¹⁴ Anđelko *Mijatović*, Iz riznice hrvatske povijesti i kulture, Zagreb 1996., 503.